

Г.Т. Амиргалина¹ , Л.А. Махамбетова² , С.У. Биалов^{2*}

¹Эберхард-Карл атындағы Тюбинген университеті, Германия, Тюбинген қ.

²Қорқыт Ата атындағы Қызылорда университеті, Қазақстан, Қызылорда қ.

*e-mail: seidaly.bilalov@mail.ru

ОРТАҒАСЫРЛЫҚ ЖАНКЕНТ ҚАЛАСЫНАН ТАБЫЛҒАН АСҮЙЛІК ҰДЫСТАРДЫҢ ЖІКТЕЛУІ

Жанкент қаласында 15 жылдан бері жүргізілген археологиялық зерттеулер нәтижесінде алынған негізгі археологиялық материал – керамикалық бұйымдар. Бүгінгі таңда Жанкент керамикасы толыққанды зерттелмей әрі классификациясы жасалынбаған күйде қалып отыр.

Жанкент қаласынан табылған керамиканың құрамы әркелкі және күрделі болып келеді. Керамиканы дайындау әдісі бойынша екі түрге, жапсырмалы әдіспен және айналмалы шығырда жасалған түрлерге бөлуге болады. Сонымен бірге күйдірілген қыштан жасалған бұйымдар функционалдық қызметіне байланысты тағы бірнеше санаттарға бөлінеді. Аталған санаттар, өз кезегінде, белгілі бір сипаттамаларына байланысты кіші бірліктерге жіктеледі.

Мақалада авторлар Жанкент қаласы керамикасын жіктеу жұмыстарының бастапқы сатысын ұсынады. Ұсынылған жұмыста ортағасырлық Жанкент қаласынан табылған ас әзірлеуге арналған қыш ұдыстардың қысқаша сипаттамасы берілген. Сонымен қатар, ас әзірлеуге арналған ұдыстарды жіктеу және оларды жасау технологиясының қысқаша сипаттамасы берілген. Көрнекі материал ретінде мақалада керамикалық бұйымдардың фотолары мен суреттері келтіріледі.

Сонымен бірге мақалада зерттелетін қыш ұдыстардың баламалары келтірілген. Мысалы, Жанкент қаласынан табылған асханалық ұдыстар Оңтүстік Қазақстан ескерткіштерінен (Отырар, Қаратөбе) табылған керамикалық материалдарға ұқсас келеді.

Мақалада жасалынған жіктеу Жанкент қаласы керамикалық кешеніндегі асханалық ұдыстарды жіктеудің бастамасы ғана болып табылады. Болашақта Жанкент керамикасының барлық санаттарына толық талдау мен типологиялық жіктеу жүргізу жоспарлануда.

Түйін сөздер: Жанкент, ортағасырлық керамика, асүйлік көзелер, керамиканың жіктелуі.

G.T. Amirgalina¹, L.A. Makhambetova², S.U. Bilalov^{2*}

¹Eberhard Karls University of Tübingen, Germany, Tübingen

²Korkyt Ata Kyzylorda University, Kazakhstan, Kyzylorda

*e-mail: seidaly.bilalov@mail.ru

Classification of kitchen pots from the medieval walled city Dzhankent

The main archaeological material found at the site of Dzhankent for 15 years of its study is ceramics. Long-term research of the monument, allowed to obtain a massive ceramic material. To date, the ceramics of Jankent are still poorly studied and do not have a complete classification.

Dzhankent ceramics are heterogeneous and complex in their composition. According to the manufacturing method, it is divided into stucco and pottery. Depending on their functional purpose, ceramics are divided into several categories. Categories are classified into smaller units. This article presents the beginning of this classification work.

The paper gives a brief description of ceramic kitchen pots from the Dzhankent settlement. This is one of the main types of cooking utensils. The classification of kitchen pots and a brief description of the technology of their manufacture are given. Photo and drawings of ceramics were used in the work.

The paper also provides some analogies for the glassware under study. So kitchen pots from the Dzhankent settlement are most similar to materials from the monuments of South Kazakhstan (Otrar, Karatobe).

Thus, the classification of ceramic kitchen pots from the Dzhankent settlement is only the beginning. In the future, it is planned to conduct a complete analysis and typology of all categories of ceramics in Dzhankent.

Key words: Dzhankent, medieval ceramics, kitchen pots, ceramics classification.

Г.Т. Амиргалина¹, А.А. Махамбетова², С.У. Билалов^{2*}

¹Тюбингенский университет Эберхарда Карла, Германия, г. Тюбинген

²Кызылординский университет имени КORKыт Ата, Казахстан, Кызылорда

* e-mail: seidaly.bilalov@mail.ru

Классификация кухонных горшков из средневекового городища Джанкент

Основным археологическим материалом, найденным на городище Джанкент за 15 лет его изучения, является керамика. На сегодняшний день керамика Джанкента еще слабо изучена и не имеет полной классификации.

Керамика Джанкента неоднородна и сложна по своему составу. По способу изготовления она делится на лепную и круговую. Далее изделия из обожженной глины распадаются на отдельные категории в зависимости от их функционального назначения. Категории, в свою очередь, в зависимости от тех или иных признаков, классифицируются на более мелкие единицы.

В данной статье представлено начало этой классификации, дается краткая характеристика керамических кухонных горшков из городища Джанкент, как один из основных видов посуды для приготовления пищи. Также дана краткая характеристика технологии их изготовления. Для наглядности в работе использованы фото и рисунки керамики.

В работе также приведены некоторые аналогии исследуемой посуде. Так кухонные горшки из городища Джанкент наиболее схожи с материалами из памятников Южного Казахстана (городища Отрар, Каратобе).

Таким образом, проведение классификации керамических кухонных горшков из городища Джанкент является только началом. В перспективе планируется провести полный анализ и типологию всех категорий керамики Джанкента.

Ключевые слова: Джанкент, средневековая керамика, кухонные горшки, классификация керамики.

Кіріспе

Оғыз Жабғуының қысқы резиденциясы (қыстауы) ретінде Жанкент қалашығы туралы алғашқы мәліметтер ортағасырлық араб-парсы жазба деректерінен белгілі (МИТТ, 1939). Кейінірек Жанкент туралы деректер Ресей Империясы зерттеушілерінің мәліметтерімен толықтырылады (Поездка ..., 1851: 1, 33-34; Лерх, 1870: 1; Левшин, 1832: 110; Мейер, 1865: 285-286; Макшеев, 1856).

Заманауи зерттеулер XX ғ. ортасында Хорезм археологиялық-этнографиялық экспедициясының барлау тобы жұмыстарымен басталды (Толстов, 1948: 57, 66-68).

Жанкентте стационарлық кешенді археологиялық зерттеулер 2005 ж. басталды (Жанкенттің кешенді зерттелуі 2005 жылы басталып Қорқыт Ата атындағы Қызылорда университетінің (Қазақстан Республикасы, Қызылорда қаласы), Н.Н. Миклухо-Маклай (Мәскеу, РФ) және Эберхард пен Карл Тюбинген Университеті (Тюбинген, Германия) қызметкерлерінің бірлесіп жасалып жатқан жұмыстарының арқасында бүгінгі күнге дейін жалғасуда). Олардың нәтижесінде ескерткіштің зерттелу тарихы мен планиграфиясы туралы бірқатар еңбектер жарық көрді (Курманкулов, 2007; Байпаков, 2007; Аржанцева и др. 2010; Зиливинская и др. 2011; Тажекеев, 2011; Arzhantseva, 2017; т.б.). Алай-

да, осы уақытқа дейін Жанкент қалашығының керамикасы кешенді түрде зерттелген жоқ. Бұдан бұрын жарияланған еңбектерде Жанкент керамикасы туралы мәліметтер тек сипаттама түрінде берілген, табылған керамикалық заттардың тізімі келтіріліп, аналогиялары көрсетілген. Бүгінгі күнге дейін керамиканың егжей-тегжейлі жіктелуі мен типологиясы жүргізілген жоқ. Сол себептен осы мақала Жанкент қалашығының негізгі археологиялық материалы – керамиканың жіктелуін бастауға бағытталған.

Жанкент керамикасын зерттеу, ескерткіштің хронологиясын нақтылауға мүмкіндік береді. Ғылыми әдебиеттерге сүйенсек Сырдариядағы Жабғулар мемлекетінің қалыптасуы IX ғ. соңы – X ғ. басы деп белгілі (Агаджанов, 1975: 11). Жанкенттен алынған материалдарды зерттеу барысында – керамика VI-VIII ғғ. Жетесар мәдениеті қоныстарының (Левина, 1978) және IX-XI ғғ. Хорезм керамикасымен (Неразик, 1959) ұқсастығын көрсетеді. Жаратылыстану ғылымдарының анализдерінің негізінде Жанкенттің өмір сүру кезеңі VIII ғ. ортасынан бастап XI ғасырдың басына дейін анықталады (Аржанцева и др. 2014: 33).

Материалдар мен әдістер

Бүгінгі таңда Жанкент қаласына салынған жалпы қазбаның ауданы шамамен 2000 м²

құрайды. Алынған негізгі археологиялық материал керамикалық бұйымдар болып келеді. 2005-2020 жж. аралығында Жанкент қаласынан қазылып алынған керамикалық бұйымдардың, бүтіндей және фрагменттелген заттардың жалпы саны 20 мыңнан асып кетті.

Жанкенттің керамикалық бұйымдарын зерттеу кезінде А.А. Бобринскийдің көпшілікке классикалық түрде танымал болған мәдени-тарихи тәсілін қолданамыз (Бобринский, 1978). Археологиялық зерттеуде дәстүрлі әдіске айналған Федоров-Давыдовтың (Федоров-Давыдов, 1982) статистикалық талдау мен салыстырмалы типологиялық (классификация) тәсілдерін және И.Г. Глушковтың кейбір әдістерін (Глушков, 1996) қолданамыз.

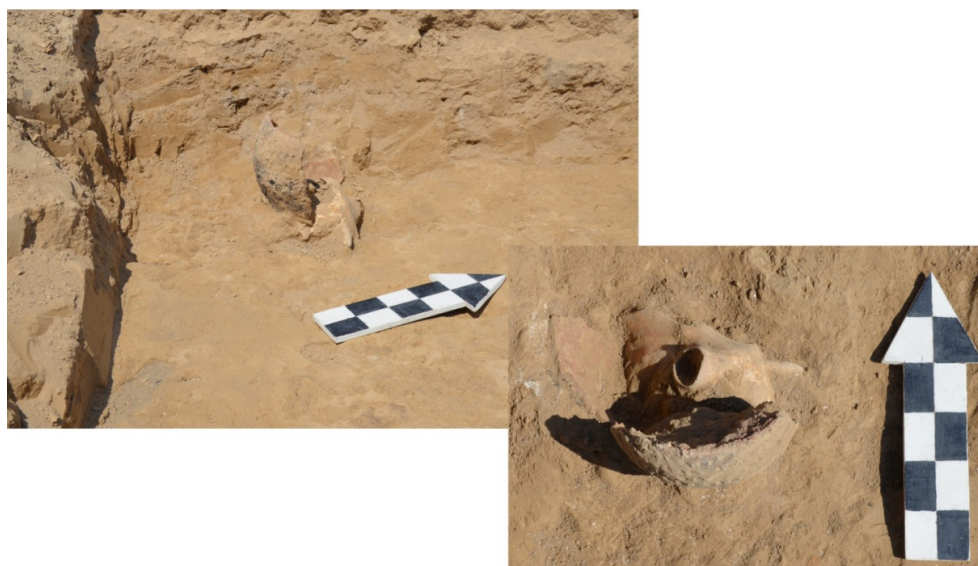
Нәтижелер мен талқылаулар

Жанкенттік керамиканы бірнеше түрлі бұйымдарға бөліп қарастыруға болады, ал олардың ең маңызды бөлігі, әрине ыдыс-аяқтар. Керамикалық ыдыс-аяқтар: асүйлік, асханалық ыдыстар және арнайы азық сақтау мақсатында қолданылған ыдыстар болып бөлінеді.

Мақаладағы қарастырылған мәселелер тек асүйлік көзелердің типі мен оларды жіктеумен ғана шектеледі. Қала орнынан табылған керами-

калық бұйымдардың жалпы санының 14-15% үлесін аталған асүйлік көзелер құрайды. №1 қазбада зерттелген нысандардың бірінен (тұрғын үй) төрт құрылыс кезеңін анықтауға мүмкіндік берді. (Жанкент қаласындағы археологиялық жұмыстар жайындағы есеп, 2018) Барлық төрт құрылыс көкжиегінен де асүйлік көзелердің үлгілері кездеседі.

Асүйлік көзелер қазба барысында аршылған барлық бөлмелерден табылды, мысалға олардың бірінде, көзені *in situ* күйінде аршып алуға жағдай туындаған. Атап айтқанда, №1 қазбадағы үй-жайдың 33-бөлмесінде негізгі реперден – 164 см тереңдікте жапсырмалы әдіспен жасалған, сыртында күйе дақтары бар асүйлік көзе табылды (1-сурет). Ыдыс көрсетілген бөлменің оңтүстік бұрышында орналасқан. Табылған кезде ыдыс тік сызық бойымен екіге бөлінген, бір бөлігі көлденең құлаған күйінде қалып, екінші жартысы еденде шашылып қалған. Көзе бөліктерінің арасындағы кеңістікте, еденде, қошқардың бас сүйегі жатқан. Көзенің фрагменттері құлаған ғимарат қалдықтарымен қатты ұсақталған болуы мүмкін. Көлемі 4-5 литр шамасында болатын көзенің сыртқы бетінде күйе дақтары анық көрінеді. Технологиялық сипаттамасына сәйкес табылған ыдыс асүйлік көзе ретінде анықталды.

1-сурет – Қойдың бас сүйегі салынған асүйлік көзе. Жанкент, қазба №1, №33 бөлме

Асүйлік көзелер дегеніміз, ең алдымен, тамақ пісіруге арналған ыдыстар. Басқа ыдыстардан олардың айқын ерекшелігі сыртынан да ішінен

де ысталып, күйе дақтарының көп болуы. Кей жағдайда олардың түбі мен ішкі қабырғаларында күйе дақтары байқалады (2-сурет). Ыдыс-

аяқтардың бегіндегі күйені жай көзбен немесе сынықтардың сыртқы бегін ысқылау арқылы оңай анықтауға болады.

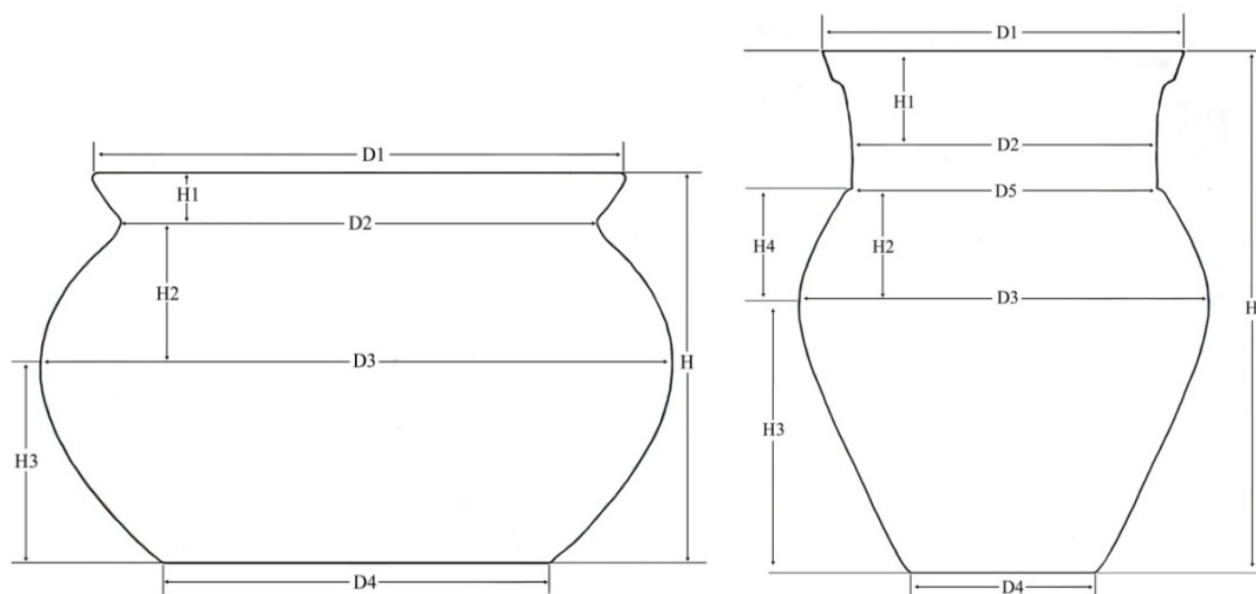

2-сурет – Күйе дақтары сақталып қалған асүйлік ыдыс

Асүйлік ыдыстардың басқа ыдыстардан айырмашылығын олардың технологиялық ерекшеліктерінен де байқауға болады. Сондықтан асүйлік көзе ыдыстары тұрпайы қалыпталуымен, формалардың асимметриясымен және

қалыптау массасының құрамында шамоттың көп мөлшерімен сипатталады. Өнім фрагменттеріндегі шамоттың салмақ үлесі 1/1 – дейін жетуі мүмкін, яғни саздың бір бөлігіне шамоттың бір бөлігі немесе 2/1 қосылады – саздың екі бөлігіне шамоттың бір бөлігі араластырылып жасалады. Өз кезегінде бұл әдіспен жасалған ыдыстар аса сынғыш болып келеді. Шамоттан басқа кейбір керамикалық ыдыстардың фрагменттерінде органикалық заттардың да іздері бар. Ыдыс-аяқтардың түсі қанық қызыл түстен сұр, қою сұр түске дейін өзгереді. Кейбір ыдыстардың сынықтарында екі немесе үш түсті байқауға болады. Бұл ыдыстарды сапасыз күйдірумен байланысты.

Жанкент қаласынан табылған барлық ыдыс-аяқтардың түбі тегіс болып келеді. Пішіні бойынша ыдыстар негізінен екі түрге бөлінеді – шар тәрізді (сфероид) және қос конустық (биконический) (3-сурет). Алайда, ыдыстардың негізгі диаметрінің ернеуіне немесе түбіне қарай ығысуына байланысты ыдыс пішіндері алмұрт немесе банка тәрізді болып келеді.

3-сурет – Асханалық көзелер мен олардың өлшемдері

- Н – ыдыстың жалпы биіктігі;
- H1 – ыдыс мойнының жоғарғы бөлігінің биіктігі және ыдыстың мойны – ыдыстың аузынан мойнының ең кіші еніне дейін;
- H2 – мойын түбінен ыдыс бүйірінің максималды диаметрі деңгейіне дейін ыдыстың ығының биіктігі;
- H3 – түбіннің биіктігі (ыдыстың төменгі бөлігі) максималды диаметр деңгейінен ыдыстың түбіне дейін;
- H4 – мойынның биіктігі (негізінен құмыраларда жүзеге асырылады) ыққа ауысу кезінде ауыздан мойынның түбіне дейін;
- D1 – ыдыс аузының диаметрі;
- D2 – ыдыс мойнының немесе мойнының минималды (ең аз) диаметрі;
- D3 – ыдыс бүйірінің максималды диаметрі;
- D4 – ыдыс түбіннің диаметрі;
- D5 – ыдыстың мойын негізінің диаметрі (негізінен құмыраларда жүзеге асырылады)

Ыдыстардың ернеу жиектерін безендірудің бірнеше тәсілі бар (4-сурет).

Бірінші тәсіл – ернеу жиегі қатты қалыңдатылған түрде сыртқа қарай иіліңкі болып келеді, қимасында ернеу тік бұрыш пішінде болады. (1a-d сурет).

Екінші тәсіл – ернеу жиегі қатты қалыңдатылып, сыртқа қарай иілген, ролик түрінде дөңгелектеніп түскен шығыңқы ойығы бар болып келеді (2a-i сурет).

Кейбір фрагменттерде ойық өте әлсіз таңбаланған немесе мүлдем көрінбейді (2i-сурет).

Үшінші тәсіл – қалыңдатылған ернеу сыртқа қарай аздап (кейбір жағдайда көп) иілген, оның

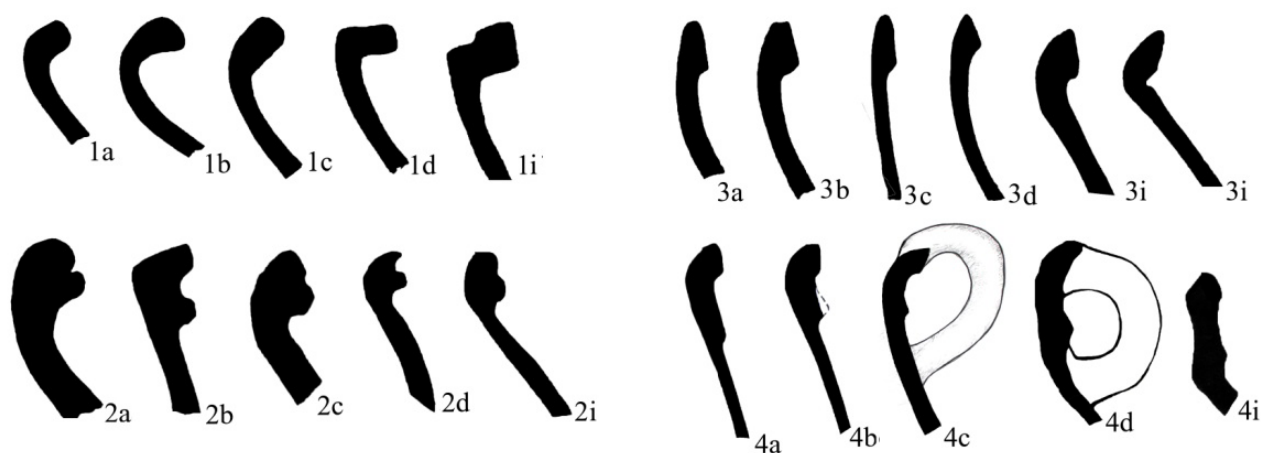
жоғарғы шеті үшкірленген түрде болады (3a-i сурет).

Төртінші тәсіл – қалыңдатылған ернеу сыртқа қарай иілген, қимасында тік бұрыштанып ернеуленген және ішкі жағы көлденең жиектелген (1i-сурет).

Бесінші тәсілі – манжет тәрізді ернеу (4a-d сурет)

Алтыншы тәсіл – тік пішінді ернеу, сыртқа сәл иілген немесе ішкі жиегі көлденеңінен ыдыстың ішіне қарай сәл иілген (4i-сурет).

Бүйірі мен ернеулерінің пішінін ескере отырып, асүйлік көзелерді біз келесі түрлерге жіктедік.

4-сурет – Асүйлік көзелерінің ернеуін безендіру тәсілі

1-ші түр.

Бүйірі шар тәрізді көзелер, олардың максималды диаметрі ыдыстың жоғарғы биіктігіне жақын ($D3 \sim H$) (5-сурет). Көзелердің бұл түрінде ернеуді безендірудің *бірінші тәсіл* қолданылады. Сонымен бірге, мойнының шеті көлденең қарағанда бір-біріне қарама-қарсы қимасында 2-2,5 см-ге шалқая тартылған. Бұндай көзе қабырғалары жұқа, қимасында қалыңдығы 0,4-0,7 см құрайды. Бұл көзелердің ернеуінің көлденең қимасының қалыңдығы 1,3-1,5 см болып келеді.

Параметрлері бойынша осы іспеттес ыдыстарды орта және үлкен деп бөлуге болады.

Орташа көзелердің ауыз диаметрлері (бұдан әрі – $D1$) 12-17 см құрайды. Бүйірінің диаметрі (бұдан әрі – $D3$) 20-21 см. Түбінің диаметрлері (бұдан әрі – $D4$) 15-16 см, ыдыстардың биіктігі (бұдан әрі H) 13-14 см болып келеді.

Ірі ыдыстарда бұл көрсеткіштер $D1 - 19-20$ см, $D3 - 27-28$ см, $D4 - 18-19$ см, $H - 23-24$ см болады.

Бүйірінің сыртқы беті мен көзелердің түбі ерекше өңделеді. Атап айтқанда, қалың саз балшықпен көмкеріледі. Сыланған саз балшық үстінен саусақ іздерімен доға тәрізді ою-өрнекке ұқсайтын тік қатарлы сызықтар салынады. Ыдыстардың ішкі беті жай тегістеліп қалдырылып отырған.

2-ші түр.

Бұл жоғары қос конус пішінді ыдыстар, мұнда $H > D3$, ал бүйірдің максималды кеңеюі – $D3$ ыдыстың орта тұсында орналасады (6-сурет). Ыдыстардың осы түрлерінің ернеуін безендіруде екінші, үшінші және төртінші тәсілдер қолданылып отырған. Ыдыстар қабырғалары қимасының қалыңдығы 0,6-дан 1,2 см-ге дейін, ернеулер қимасы да 2-2,2 см құрайды.

2-ші түр ыдыстарының параметрлері де орташа және үлкен болып бөлінеді. D1 10-12 см-ден 17-20 см-ге дейін, D3 – 15-18 см-ден 20-26 см-ге дейін. Н 22 см-ден 29 см-ге дейін болады.

Бұл топтағы көзелер тек ернеуді безендірумен ғана емес, сонымен қатар мойны мен бүйіріндегі ою-өрнектерімен ерекшеленеді.

Ыдыстардың мойнына түскен жалдың үстінен көлбеу сызықты немесе түзу сызықты ойықтар салынған. Мұндай көзелердің бүйірі мен түбінің сыртқы беті, 1-ші түрдегі ыдыстар секілді қалың сазбен көмкерілген. Сыртынан доғалар түрінде ою салынған саусақ іздері анық көрінеді.

5-сурет – Асүйлік көзелер. 1-ші түр.

6-сурет – Асүйлік көзелер. 2-ші түр.

Қалыңдатылған ернеулердің сыртқы бетінде үшкірленген қиғаш ойықтар, көлденең шырша түріндегі сызықтар қатары қолданылған. Мұндай ернеуі бар көзелердің бүйірін декорациялаудың бірнеше нұсқасы кездеседі: жағылған сазды лайдың үстінен саусақпен салынған оюлар; тырнақпен бастырып салынған көлденең қатарлар; бүйірінің толық аумағында дөңгелек ойықтардың болуы; шырша тәрізді оюлар қатары; немесе жай ғана тегістеп жылтырату әдісі.

Ернеуінің ішкі жағында көлденең тепкішектері бар ыдыстардың ернеуі шырша тәрізді ою қатарларымен безендіріліп, бүйірлері жай тегістеледі.

3-ші түр

Ыдыстардың арасында дәл осы түрдегі көзелер саны жағынан басқа ыдыс түрлерінен неғұрлым басымырақ кездеседі (7-сурет). Жалпы пішінінде тұрақтылық байқалмайтын банка және алмұрт тәрізді пішіндерді байқауға болады. Ернеулері барынша түзу келген, сыртқа қарай сәл иілген, ернеу жиектері жалпақ болып келген. Кейбір көзелердің ернеуінен көтерілген

ілімек тәрізді тұтқа ыдыстың ернеуінен басталып, ыдыс мойнының ортасына дейін түседі.

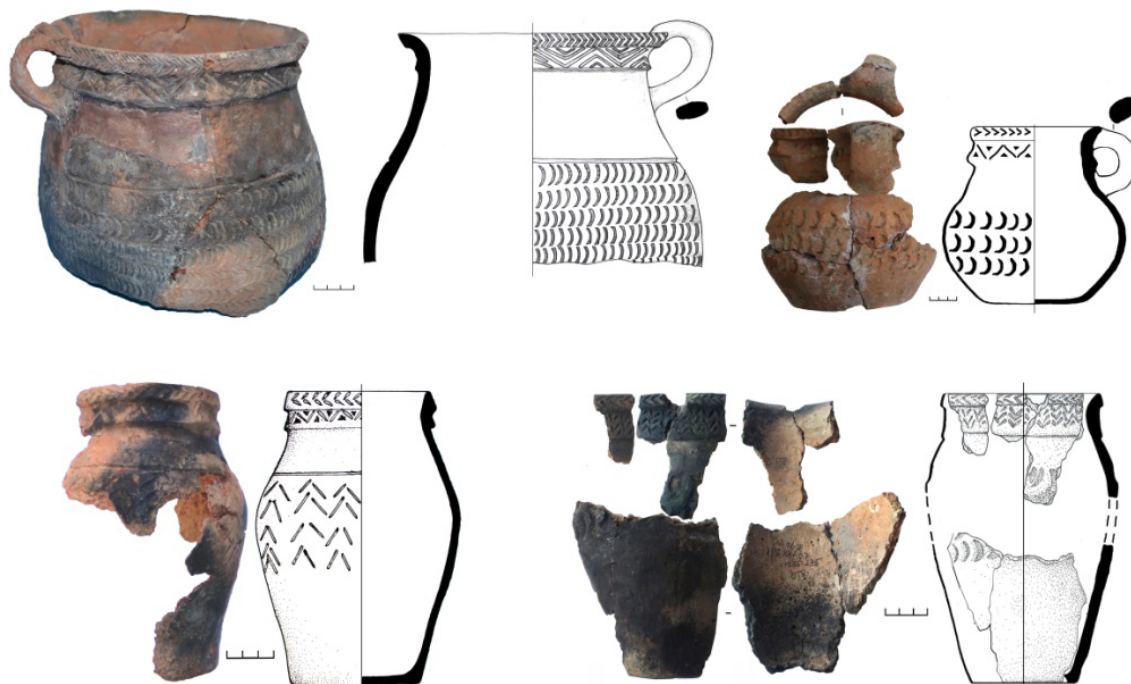
3-ші түрге жататын көзелердің ернеулері бесінші тәсілмен безендіріледі және олардың 3 нұсқасы кездеседі:

1 – ернеудің жиегі дөңгеленген жал іспеттес, ернеу сыртындағы ойық профильденген, төменгі бөлігінде манжет тәрізді шығыңқы тепкішегі бар;

2а – ернеудің жиегі манжет тәрізді безендіріліп, жоғарғы қыры үшкірленген, төменгі бөлігінде манжет тәрізді тепкішек және 2б – ернеудің жиегі бірінші жағдайдағыдай безендіріліп, бірақ төменгі манжет тәрізді тепкішегі болмайды;

3 – ернеудің жиегі жоғарғы жағы жалпақ манжет тәрізді болып, төменгі бөлігі қосымша манжет тәрізді тепкішекпен безендірілген.

Көзелердің көлемдері үлкен ыдыстан орташаға қарай өзгереді. Орташа ыдыстарда D1 – 13-14 см, D3 – 15-16 см, D4 – шамамен 9-10 см, ал ірі ыдыстарда D1 – 20-23 см, D3 – 28-30 см. H – шамамен 18-30 см. Ыдыстардың қабырғалары қимасында – 0,4-0,8 см шамасында болады.

7-сурет – Асүйлік көзелер. 3-ші түр.

Көзелердің ернеуі мен бүйірінің сыртқы беті декордың бірнеше түрімен безендірілген. Сонымен қатар, ою-өрнектердің әрқайсысының өзіндік қолдану аймағы бар. Атап айтқанда,

ернеулердің жиегіне көлденең шырша тәрізді қатар оюлар қойылып, төменгі жағына тік шырша фигуралар жолағы орналасқан, кейбір фрагменттерде жоғарыдағы аталған ою-өрнек-

тер үшбұрышты мөрлермен біріктірілген. Ыдыстардың бүйірі көбінесе тырнақ іздерін бастыру әдісімен бірыңғай мөрмен жабылған. Сирек жағдайларда ыдыстар бүйірлері тік қатарлы шырша тәрізді оюлармен безендірілген.

Асүйлік көзелер сынықтарын бинокулярлық талдау барысында олардың құрамынан көп мөлшерде құнарсыздандыратын (отошитель) заттарды байқаймыз: мысалы, шамот, құм гипс және карбонаттардың бірнеше түрі. Микроскоп арқылы бақылаудан көзе сынықтарында қуыстар көп мөлшерде байқалады, бұл органикалық қоспалардың мол болғанын көрсетеді. Көзелерді жасаудың бұл технологиясы бір жағынан кептіру және күйдіру кезінде ыдыс-аяқтың сығылуына жол бермейді, сонымен бірге ыдыс-аяқтың су өткізгіштігін де өзгертеді (Сайко, 1982: 12). Сонымен қатар, асүйлік ыдыстардың құрамында минералды қоспалардың көп болуы олардың отқа қойып ас пісірілетін ыдыстар екенін ерекше көрсетеді. Бұл санаттағы асүйлік ыдыстарды жоғары температурада пайдаланғандықтан олардың физикалық-техникалық қасиеттеріне аса мән берілді.

Асүйлік көзе ыдыстарды қалыптау техникасы таспа әдісіне негізделген болуы мүмкін. Бұл жағдай ыдыстардың сынған жерлерінің сипатынан және ыдыстардың ішкі бөлігінде таспалардың түйісу сызығынан көрінеді.

Ас үйлік көзелердің сыртын өңдеудің негізгі әдістеріне ою-өрнек салу және ыдыстың бетін қосымша саз балшықпен көмкеру болып табылады. Ыдыс-аяқтардағы ою-өрнектер эстетикалық қызмет атқарады, сонымен бірге оюлар ыдыс-аяқ категориясымен және ыдыстың пішінімен байланысты болып отырған. Ал ыдыстың сыртқы бетіне жағылған саз балшық эстетикалық қызметпен қоса технологиялық қызмет те атқарған (Сенигова, 1959: 224).

Ас үйлік көзелердің ерекшеліктеріне тән сәндік аймақтары бар: олар ернеу және бүйірдің жоғарғы 2/3 бөлігі. Көптеген көзелерде мойыннан бүйіріне өту сызығы, төменгі бөліктері және түбі өрнектелмеген күйде қала береді. Ыдыстардың бүйірі мен түбіне саз балшық жағылған. Ыдыстардың саз балшық жағылған ернеулері ою-өрнекпен безендірілмейді немесе көлбеу сызықтармен өрнектелген. Тек ернеуі ою-өрнекпен өрнектелген, ал қалған беті сәл жылтыратылған ыдыстар кездеседі.

Ас үйлік көзелер сынықтарынан қою сұр түсті, кей жағдайда кірпіш-қызыл реңктерді

байқауға болады. Бұл сапасыз ашық от үстінде күйдірудің нәтижесі болып табылады. Ыдыс-аяқтарды төмен температурада (300-400 градус) күйдіру кезінде, көміртегі бөлшектері жанбай қара сұр түстерге ие болады, көмір мен күйеге қаныққан ыдыстың түсі осындай қою қара түске ие болады. Алайда, жоғары температурада (700-800 градус) күйдірілген ыдыс-аяқтар қызыл түске ие болады. Осыған байланысты асүйлік көзелерді күйдірудің температурасы шамамен 500-700 градусқа жетуі мүмкін деп болжауға болады.

Жанкент қалашығындағы асүйлік көзелердің баламасын Оңтүстік Қазақстан өңірінің көптеген археологиялық ескерткіштерінен – атап айтқанда ежелгі Отырардан көруге болады (Акишев и др., 1972: 103; рис. 58.1). Керамикалық материалдар арасында ерекше ұқсастықты Қаратөбе қаласының керамикасынан байқауға болады (Смагулов, 2010: 360-361, 57-58 сурет).

Қорытынды

Қорыта айтқанда, Жанкент қаласынан табылған керамикалық кешен қазіргі таңда толықтай зерттелмеген күйде қалып отыр. Шешімі табылмаған бірқатар мәселелер қатарында керамика жинағының классификациялық жіктелуін анықтау басты мәселе болып табылады. Сонымен қатар, керамикалық бұйымдарды жасау технологиясы, оларға түскен ою-өрнектер мен олардың шығу тегі (генезисі) сияқты маңызды сұрақтар да зерттеулерді қажет етеді.

Мақалада біз қыш бұйымдарының тек бір санаты – ас үйлік ыдыстарды классификациялаудың қысқаша нұсқасын ұсынуға тырыстық. Бұлайша классификациялау нәтижесінде ас үйлік ыдыс-аяқтарды жасап шығару, кездейсоқ керамикалық ыдыс өндірісі емес, арнайы тамақ дайындауға арналған, нақтыланған пішіндері бар бірнеше түрмен ұсынылған және әр түрге тән ою-өрнектер жиынтығымен безендірілген ыдыстар жасаудың мақсатты технологиялық процесі болғанын айтуға мүмкіндік береді.

Осылайша, нақты ас пісіруге арналған ыдыстарды дайындауда бірнеше түр қалыптасып, тіпті әр түрге тән ою-өрнектер жиынтығы, нақты белгіленген пішіндер қолданылады.

Болашақта Жанкенттегі барлық санаттағы керамикалық бұйымдарды толықтай талдап, жіктеу жұмыстарын жүргізу жоспарланып отыр.

Әдебиеттер

- Агаджанов С.Г. (1975). Огузская проблема и задачи ее изучения // Тюркологический сборник, 1973. Издательство: «Наука» Москва. С. 6-23.
- Акишев К.А., Байпаков К.М., Ерзакович Л.Б. (1972). Древний Отрар (топография, стратиграфия, перспективы). Алма-Ата: «Наука». 213 с.
- Аржанцева И.А., Зиливинская Э.Д. и другие (2010). Сводный отчет об археологических работах на городище Джанкент в 2005-2007, 2009 годы. Кызылорда: Типография «Компас Кызылорда». 162 с.
- Аржанцева И.А., Тажекеев А.А. и другие (2014). Комплексные исследования городища Джанкент (работы 2011-2014 гг.). Алматы: Изд-во «Арыс». 320 с.
- Arzhantseva I.A., Härke N., Tazhekeev A.A. (2017). Between North and South: Dzhankent, Oguz and Khorezm. Между Востоком и Западом: движение культур, технологий и империй. / III Международный конгресс средневековой археологии евразийских степей. // Владивосток: «Дальнаука». 320 с. / Отв. ред. Н.Н. Крадин, А.Г. Ситдииков.
- Бобринский А.А. (1978). Гончарство Восточной Европы. Источники и методы изучения / Отв. ред. С.А. Плетнева. Москва. Издательство «Наука». 272 с.
- Глушков И.Г. (1996). Керамика как археологический источник. Новосибирск: Издательство Института археологии и этнографии СО РАН. 328 с.
- Зиливинская Э.Д., Сыдыкова Ж.Т., Билалов С.У. (2011). Раскопки жилого квартала на городище Джанкент // Вопросы истории и археологии средневековых кочевников и Золотой Орды. Астрахань. С. 27-38.
- Курманкулов Ж.К., Аржанцева И.А., Зиливинская Э.Д., Рузанова С.А. (2007). Археологические работы на городище Жанкент (предварительные итоги). // Арало-Каспийский регион в истории и культуре Евразии. Актобе. С. 29.
- Левина Л.М. (1971). Керамика нижней и средней Сырдарьи в I тысячелетии н.э. Москва. 252 с.
- Левшин А. (1832). Описание киргиз-кайсацких орд и степей. Санкт-Петербург.
- Лерх П. (1870). Археологическая поездка в Туркестанский край в 1867 году. Санкт-Петербург, Типография императорской академии наук. С. I-X.
- Макшеев А.И. (1956). [Электронный ресурс] (2017). Описание низовьев Сыр-Дарьи / Сочинения подполковника Макшеева. Санкт-Петербург, 1856 – 2, 80 с. Из «Морского сборника» № 9, 1856.
- Материалы по истории туркмен и Туркмении (МИТТ). (1939). VII-XV вв. Т.1, под редакцией С.Л. Волина, А.А. Рома-скевича и А.Ю. Якубовского. Изд.: АН СССР, Москва-Ленинград. 612 с.
- Мейер Л.Л. (1865). Материалы для географии и статистики России, собранные офицерами Генерального штаба. Санкт-Петербург: Главное управление Генерального штаба, 1859. Киргизская степь Оренбургского ведомства / сост. Ген. штаба подполковник Л. Мейер. 382 с.
- Неразик Е.Е. (1959). «Керамика Хорезма афригидского периода» // Труды Хорезмской Археолого-этнографической экспедиции. Керамика Хорезма. Выпуск IV. / Под общ. ред. чл. кор. АН СССР С.П. Толстого. Издательство Академии Наук СССР. Москва. С. 221-260.
- Ортағасырлық Жанкент қаласында жүргізілген археологиялық жұмыстар жайлы Есеп (2018). Қорқыт Ата атындағы ҚУ. Кызылорда.
- Поездка из Орска в Хиву и обратно, совершенная в 1740-1741 годах Гладышевым и Муравиным (1851) // Изд. с приобщением соврем. карты Миллера пути от Орска до Зюнгорских владений обратно, Я.В. Ханьковым, дейст. чл. Имп. Рус. геогр. о-ва; авт. предисл. Я. Ханьков. Санкт-Петербург. 85 с., 2 л. карт.
- Сайко Э.В. (1982). Техника и технология керамического производства Средней Азии в историческом развитии. Москва: Наука. 213 с.
- Сенигова Т.Н. (1959). К изучению технических особенностей керамики Низовья Сырдарьи // Труды института истории, археологии и этнографии. Алма-Ата: Изд-во АН Каз. ССР. Т. 7. С. 215-231.
- Смагулов Е.А. (2011). Древний Сауран. Алматы: АБДИ Компани. 401 с.
- Тәжекеев Ә.Ә. (2011) Ортағасырлық Жанкент қала-жұрты маңындағы ескерткіштердің орналасуы мен мерзімі жайлы деректер. Әл-Фараби атындағы Қаз ҰУ хабаршысы. Алматы, №2. С. 74-79.
- Толстов С.П. (1948). По следам древнехорезмийской цивилизации. Издательство Академии наук СССР. Москва-Ленинград. 327 с.
- Фёдоров-Давыдов Г.А. (1987). Статистические методы в археологии // Издательство «Высшая школа». Москва. 216 с.

References

- Agadzhanov S.G. (1975). Oguzskay problema i zadachi ye izucheniya [Oguz problem and tasks of its] // Turkologicheskiy sbornik, 1973. Izdatelstvo: «Nauka» Moskva. S. 6-23.
- Akishev K.A., Baipakov K.M., Erzakovich L.B. (1972). Drevnii Otrar [Ancient Otrar]. Alma-Ata: Nauka. 213 s.
- Arzhantseva I.A., Zilivinskaya E.D. i drugie. (2010). Svodnyi otchet ob arheologicheskikh rabotah na gorodishche Dzhankent v 2005-2007, 2009 gody [Summary report on archaeological work at the Dzhankent settlement in 2005-2007, 2009]. Kyzylorda: Tipografiya «Kompas Kyzylorda». 162 s.
- Arzhantseva I.A., Tazhekeyev A.A. i drugie. (2014). Kompleksnyye issledovaniya gorodishcha Dzhankent (raboty 2011-2014 gg.). [Comprehensive studies of the ancient settlement Jankent (works 2011-2014)]. Almaty: Izd-vo «Arys». 320 s.

- Arzhantseva I.A., Härke H., Tazhekeev A.A. (2017). Between North and South: Dzhanakent, Oguz and Khorezm. Mejdunarodnyi kongress srednevekovoi arheologii evraziiskih stepi. // Vladivostok: «Dalnauka». 320 s. ISBN 978-5-8044-1642-4 Otv. red. N.N. Kradin, A.G. Sitdikov.
- Bobrinskii A.A. (1978). Goncharstvo Vostochnoi Evropy. Istochniki i metody izucheniia [Pottery of Eastern Europe. Sources and methods of study]. Otv. Red. S.A. Pletneva. Moskva. Izdatelstvo «Nauka», 272 s.
- Glushkov I.G. (1996). Keramika kak arheologicheskii istochnik [Ceramics as an archaeological source]. – Novosibirsk: Izdatelstvo Instituta arheologii i tnoigrafii SO RAN, 328 s.
- Zilivinskaya E.D., Sydykova J.T., Bilalov S.U. (2011). Raskopki jilogo kvartala na gorodiše Djankent [Excavations of a residential quarter at the Dzhanakent settlement] // Voprosy istorii i arheologii srednevekovykh kochevnikov i Zolotoi Ordy. Astrahan. S. 27-38.
- Kurmankulov ZH.K., Arzhantseva I.A., Zilivinskaya E.D., Ruzanova S.A. (2006). Arkheologicheskiye raboty na gorodishche Zhankent (predvaritel'nyye itogi) [Archaeological work at the Zhankent settlement (preliminary results)] // Aktobe, 29 s.
- Levina L.M. (1971). Keramika nizhney i sredney Syrdar'i v I tysyacheletii n.e. [Ceramics of the lower and middle Syr Darya in the I millennium AD]. Moskva. 252 s.
- Levshin A. (1832). [Elektronnyi resurs] (2011). Opisanie kirgiz-kaisatskih ord i stepi [Description of the Kirghiz-Kaysak hordes and steppes]. Sankt-Peterburg. 350 s.
- Lerkh P.I. (1870). Arkheologicheskaya poyezdka v Turkestanskiy kray v 1867 g [Archaeological trip to the Turkestan region in 1867] // Otchet IAK. Sankt-Peterburg: Tipografiya IAN, S. I-X.
- Makshayev A.I. (1856). Opisaniye nizov'yev Syrdar'i. [The lower reaches description of the Syr Darya]. Sankt-Peterburg, 1856. 75 s.
- Materialy po istorii turkmen i Turkmenii [Materials on the history of the Turkmen and Turkmenia] (1939). Tom I. VII-XV vv. Arabskiye i persidskiye istochniki. Moskva-Leningrad.: Izdatel'stvo Akademii nauk SSSR, 612 s.
- Meier L.L. (1865). Materialy dlia geografii i statistiki Rossii, sobrannyye ofitserami Generalnogo štaba [Materials for geography and statistics of Russia, collected by officers of the General Staff]. Sankt-Peterburg: Glavnoe upravlenie Generalnogo štaba, 1859. Kirgizskaya step Orenburgskogo vedomstva / sost. Gen. štaba podpolkovnik L. Meier. 382 s.
- Nerazik E.E. (1959). «Keramika Horezma afrigidskogo perioda» [“Ceramics of Khorezm of the Afrigid period”] // Trudy Horezmskoi Arheologo-tnograficheskoi kspeditsii. Keramika Horezma. Vypusk IV. Pod obş.red. chl.kor. AN SSSR S.P. Tolstogo. Izdatelstvo Akademii Nauk SSSR. Moskva. S. 221-260.
- Ortagasyrlyk Zhankent kalasynda jurgizilgen arheologialyk jümystar jaily Esep [Report on the archeological excavations in the medieval city of Zhankent] (2018). Korkyt Ata atyndagy KU. Kyzylorda.
- Poezdka iz Orska v Hivu i obratno, soverşennaya v 1740-1741 godah Gladyshevym i Muravinym. [A trip from Orsk to Khiva and back, made in 1740-1741 by Gladyshev and Muravin] (1851) // Izd. s priobşeniem sovrem. karty Millerova puti ot Orska do Ziyngorskih vladenii obratno, Ia. V. Hanykovym, deist. chl. Imp. Rus. geogr. o-va; avt. predisl. Ia. Hanykov. – S.-Peterburg. [2], 85 s., 2l. kart.
- Saiko E.V. (1982). Tehnika i tehnologia keramicheskogo proizvodstva Srednei Azii v istoricheskom razvitii [Technique and technology of ceramic production in Central Asia in historical development]. Moskva: Nauka. 213 s.
- Senigova T.N. (1959). K izucheni tehnikeskikh osobennostei keramiki nizovya Syrdari [To the study of the technical features of ceramics in the lower reaches of the Syr Darya] // Trudy instituta istorii, arheologii i etnografii. Alma-Ata: Izd-vo AN Kaz. SSR. T. 7. S. 215-231.
- Smagulov E.A. (2011). Drevnii Sauran [Ancient Sauran]. Almaty: ABDI Kompani. 401 s.
- Tazhekeev A.A. (2011). Ortogasyrlyq Jankent qala-jurty mañyndagy eskertkishterdin ornalasuy men merzımı jaily derekter [Information on the location and date of monuments in the suburbs of the medieval town of Zhankent]. Al-Farabi atyndagy Kazak Ulttuk universitet habarshysy, Tarih seriyasy. Almaty, №2. S.74-79.
- Tolstov S.P. (1948). Drevniy Khorezm. Opyt istoriko-arkheologicheskogo issledovaniya. [Ancient Khorezm. The experience of historical and archaeological research]. Moskva: Izdaniye MGU im. M.YU. Lomonosova. 352 s. + 87 tabl.
- Fedorov-Davydov G.A. (1987). Statisticheskie metody v arheologii [Statistical Methods in Archeology] // Izdatelstvo «Vysshaya şkola». Moskva. 216 s.